

मराठी साहित्यातील देशीवादाचे स्वरूप

प्रा. डॉ. प्रदीप पाटील *

सारांश :

कोणताही साहित्यसिध्दांत हा केवळ वाङ्मयीन सिध्दांत कधीच नसतो. तो कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वा सांस्कृतिक तत्वप्रणालीशी जोडला गेलेला असतो. म्हणून साहित्यातील परिवर्तन आणि त्यामागील साहित्य सिध्दांत यांची पाळेमुळे त्या त्या भाषिक समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात शोधणे साहित्याच्या दृष्टीने उपकारक आणि आवश्यक असते. 'देशीवाद' हा केवळ एक वाङ्मयीन सिध्दांत नसून साहित्याकडे पाहण्याचे ते एक व्यापक असे सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक परिप्रेक्ष्य आहे, असे म्हणता येईल. साठनंतरच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवन जाणिवांचे व्यवस्थापन सैध्दांतिक पातळीवर करण्याचा एक महत्त्वाचा प्रयत्न देशीवादाच्या रूपाने झालेला आहे. त्यामुळे 'देशीवाद' हा १९६० नंतरच्या काळातला एक प्रातिनिधिक असा विचार असून मराठी साहित्याच्या विस्तारलेल्या भू-सांस्कृतिक कक्षाचे नेमके सैध्दांतिक आकलन करणारा आहे.

पारिभाषिक शब्द : देशीवाद, भू-सांस्कृतिक कक्ष, Nativism, अभिजन, बहूजनसंस्कृती, भूमितत्त्वे, देशीयता.

प्रास्ताविक :

देशीवाद हा व्यापक आणि बहूआयामी साहित्यसिध्दांत आहे. देशीवादाच्या निर्मितीमागील संदर्भ लक्षात घेतले असता देशीवाद म्हणजे केवळ इंग्रजीतल्या 'Nativism' या शब्दाचा मराठी अवतार आहे, असे म्हणता येत नाही. 'देशीवाद' या शब्दातील 'देशी' हा शब्द संकल्पनात्मक अर्थाने आपल्याकडे प्राचीन काळापासून वापरला गेलेला आहे. मार्गी आणि देशी या विशेषणांनी अनुक्रमे अभिजन परंपरा आणि बहूजन परंपरा असा सांस्कृतिक स्तरभेद निश्चित केलेला आहे. भाषेपासून ते

कलाविष्कारपर्यंत जे जे लोकपरंपरेशी, बहूजनांच्या संस्कृतीशी निगडीत आहे ते सर्व 'देशी' या शब्दाने ओळखले जाते. देशीपणाची ही अर्थच्छटा आजच्या देशीवाद या संकल्पनेत अंतर्भूत आहे. त्यामुळे देशीवाद हा बहूजनसंस्कृती आणि या संस्कृतीने निर्माण केलेली मूल्यव्यवस्था यांना केंद्रस्थानी मानणारा विचार आहे, असे म्हणता येईल. 'देशी असणे याचा अर्थ त्या त्या भूमिशी जोडलेले असणे', ही भालचंद्र नेमाडे यांची देशी या शब्दाची व्याख्या या संदर्भात महत्त्वाची ठरते. भाषा, संस्कृती आणि मूल्ये या गोष्टी भूमीशी जोडून

* सहा. प्राध्यापक, विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

ठेवणाच्या असतात आणि या गोष्टीवर जेव्हा परक्या, बाहेरून येणाऱ्या मूल्यांची, भाषांचे आणि संस्कृतीचे आक्रमण होते तेव्हा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी देशीवादी व्हावे लागते. त्यामुळे आपल्या भाषेशी, मूल्यांशी आणि संस्कृतीशी आपले नाते अबाधित ठेवणारी अवस्था म्हणजे देशीपणा होय. 'देशीपणा ही अत्यंत स्वयंभू झाडाझुडपांसारखी सोशिकपणे आपापल्या जागेवर उगवणारी व टिकून राहणारी संकल्पना आहे, असे म्हणता येईल.

मानवी समूहाचे भौगोलिकतेशी असणारे नाते देशीवादामध्ये महत्त्वाचे असते. भूमी आणि माणूस यांच्यातील नाते अविभाज्य असते. त्या त्या प्रदेशातील भूमितत्त्वे माणसाचे अंतरंग आणि बहिरंग आकारास आणत असतात, या गृहितकानुसार देशीवाद या संकल्पनेत तेथील विशिष्ट भूमीच्या पर्यावरणाचा विचार अभिप्रेत आहे. माणूस जिथे जन्मतो त्या प्रदेशाच्या भौगोलिकतेचा, तेथील हवा, पाणी व मातीच्या गुणधर्मांचा ठसा त्याच्या शारीरिकतेवर तसेच त्या परिसराने आकारलेल्या संस्कृतीचा ठसा त्याच्या मानसिकतेवर उमठलेला असतो. यावरून देशीवादामध्ये विशिष्ट भूमी आणि तेथील संस्कृती यांना महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसते. त्यामुळे एखाद्या संस्कृतीने सर्व जग व्यापू पाहणे हे देशीवादाच्या तत्त्वात बसत नाही, असे म्हणता येते.

साहित्यातील देशीवाद :

कोणताही साहित्यसिध्दान्त हा प्रथम मानवी जीवनात प्रवेश करतो व तेथून पुढे तो साहित्यातून अवतरतो. देशीवादी दृष्टी आणि वृत्ती प्रथम निर्माण झाल्यावर ती पुढे साहित्यातून येऊ लागली. त्यानंतर देशीवादाला परिस्थितीनुसार वेगवेगळे आयाम प्राप्त होत गेले, व हे आयाम आजही बदलत आहेत. देशीवादाचे सुरवातीचे मुळ शोधावयाचे झाल्यास आपणास भगवान महावीर व भगवान बुद्ध यांच्यापर्यंत जावे लागेल. भगवान महावीरांनी जैन तत्त्वज्ञानासाठी प्राकृत भाषेचा व भगवान गौतम बुद्धांनी पाली प्राकृतचा उपयोग केला. सर्वसामान्य जनतेला आपली तत्त्वे सांगण्यासाठी त्यांनी प्रमाणभाषेऐवजी (मार्गी) देशी भाषेचा वापर केला. येथूनच देशीयता साहित्यातून रुढ होताना दिसते. त्यानंतरच्या काळात महानुभावीय साहित्यातून देशीवाद आलेला दिसतो. चक्रधर स्वामींनी प्रथम देशी शब्दाचा उच्चार करून देशीयता साहित्यातून आणली. त्यानंतर ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, एकनाथ व संत कवींच्या साहित्यातून देशीवाद आलेला दिसतो. मध्ययुगीन साहित्यातील संपूर्ण संतसाहित्य हे देशीवादी साहित्य असल्याचे म्हणता येईल. संत साहित्याने तळागाळातील समाज, जो रुढी व कर्मकांडाखाली पिचला होता, त्यांना शोषणाच्या खाईतून बाहेर येण्याचा मार्ग प्रस्तूत करून त्यांना आपल्या अंतरंगाशी

जोडून देऊन त्यांच्या संवेदनांची देशी अभिव्यक्ती साधली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधी, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजाला इंग्रजांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळ्यांवरच्या शोषणातून मुक्ती मिळविण्यासाठी आणि तळागाळातील प्रत्येक व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा अस्तित्वात आणण्यासाठी स्वदेशीचा पर्यायाने देशीचा स्वीकार करण्यावर भर दिला.

देशीयतेचा पहिला आविष्कार साने गुरुजींच्या कादंबऱ्यातून दिसून येतो. विशिष्ट रूपबंधात्मक जोखंडातून मुक्त करून कादंबरीमध्ये जीवनाचे यथार्थ चित्रण करण्याचे कार्य साने गुरुजींनी केल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये १९८० च्या दशकात भालचंद्र नेमाडे यांनी देशीवादाची विस्तृत मांडणी करून मराठी साहित्यात देशीवाद रूजवला. आधुनिकीकरणातून निर्माण झालेल्या पेचांचा समाचार घेत आपल्या अस्तित्वा टिकावाच्या शक्यतांचा शोध घेण्याचा दृष्टीकोण त्यांच्या 'देशीवाद' या साहित्यसिध्दांतामागे होता. देशातील प्रस्थापित सत्ताप्रधान प्रवृत्ती अधोरेखित करणे, जागतिक पातळीने निर्माण केलेल्या वर्चस्ववादाचा मुखवटा निर्देशित करून आपल्या समाजावर कोसळलेल्या भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक संकटांचे भान इथल्या समाजव्यवस्थेला करून देणे हा उद्देश 'देशीवाद' या साहित्य

सिध्दांतामागे असल्याचे ते नमुद करतात. भौतिक जगामध्ये आलेल्या वस्तूकेंद्री दृष्टीमूळे माणूस बाजूला पडून सगळी मूल्यव्यवस्था कोलमडली आहे, त्यामुळे होणाऱ्या गंभीर परिणामांची कल्पना समाजाला करून देण्यासाठी भालचंद्र नेमाडेंनी 'देशीवादाची' विस्तृत मांडणी केलेली आहे. नेमाडे यांनी देशीवादाची मांडणी करून सांस्कृतिक जीवनातील एक महत्त्वाच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधले. विस्मरणात गेलेल्या प्रदेश व लोकपरंपरेकडे समस्त लेखक—वाचकांचे लक्ष वेधले. नव्या विचारदृष्टीचा परिचय करून दिला. त्यासाठी सांस्कृतिक आणि वैचारिक दिशा देणाऱ्या विचारव्यूहाची मांडणी केली आहे व तो विचार सतत बोलून दाखविला. त्यामुळे मराठीतला मोठा लेखकवर्ग या विचारांकडे आकर्षित झाला. नेमाडे यांच्या कोसला (१९६३), बिठार (१९७५), हूल (१९७५), जरीला (१९७७), झूल (१९७९) आणि हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ (२०१०) या कादंबऱ्यातून हा देशीवाद अधोरेखित होतो. १९८० नंतरच्या काळात श्रीकांत देशमुख, सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास', राजन गवस यांच्या 'चौडक', 'भंडारभोग', 'कळप', 'तणकट' आणि 'ब—बळीचा', महेंद्र कदम यांच्या 'आगळ', 'धुळपावलं', ल. सि. जाधव यांची 'सूंभ आणि पीळ', प्रविण बांदेकर यांची 'चाळेगत' यांसारख्या कादंबरीतून नवनवी आशयसूत्रे येत असली तरी प्रेमाच्या वर्णनापलीकडे जाऊन या

कादंबऱ्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडवून देशीवादाचा स्वीकार करताना दिसतात. बदललेल्या वास्तवाचे चित्रण, एकच एक स्त्रीपुरुष नातेसंबंधाचे चित्रण या कादंबऱ्यांत येत नाही, तर विविध जातीसंस्थांचे माणसांमाणसांतले संबंध, भाषेची विविध रूपे, परंपरा, संस्कृती अशा वास्तव जीवनाचे चित्रण आपणांस अनुभवण्यास मिळते. अलिकडच्या काळात महेश निकम, कैलास दौंड, भारत काळे, अनिल दामले, शेषराव मोहिते, कृष्णात खोत यांच्या कथा—कादंबरीमधून देशीयता येताना दिसते. या लेखकांनी आपल्या कथा—कादंबरी मधून घेतलेला जीवनाचा शोध, त्यांच्या सभोवतालच्या गतिमान पण विसंगत वर्तमानाचा त्यांनी घेतलेला शोध देशीवादाच्या जवळचा आहे. १९९० नंतरच्या काळात रंगनाथ पठारे यांच्या 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' पासून 'चोषक फलोद्यान' पर्यंत नऊ—दहा कादंबऱ्या प्रसिध्द झालेल्या आहेत. या सर्वच कादंबऱ्या देशीवादाच्या प्रभावातील आहेत, असे मात्र या कादंबरीचे स्वरूप पाहता म्हणता येत नसले तरी ते देशीवादी भूमिका मानणारे, अनुसरणारे तरीही स्वतंत्र वृत्ती जोपासणारे कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या 'ताम्रपट' आणि 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबऱ्यांमध्ये देशीयतेचे ठसठशीत भान दिसते. विविध आशयसूत्रांचा अवलंब करीत या कादंबऱ्या देशीवादाला जोडून घेतात. देशीयतेचे प्रखर भान असणारे, आपले

सर्वस्व लेखन देशीवादी भूमिकेने लिहिणारे राजन गवस हे नव्वदनंतरचे महत्त्वाचे कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या कादंबरीत कृषीजन संस्कृतीचे, भूमीचे प्रखर भान असल्याचे 'कळप', 'ब—बळीचा' या कादंबऱ्यांवरून लक्षात येते. कुटुंब, गाव, गावातील वृत्ती—प्रवृत्ती यांचे चित्रण करणारी लेखकाची मुल्यदृष्टी कृषी संस्कृतीच्या संस्कारातून विकसित झालेली दिसते. सदानंद देशमुख यांनी देशीयतेशी घट्ट नाते सांगणारी महत्त्वाची कादंबरी लिहिली आहे. त्यांच्या 'तहान' आणि 'बारोमास' या कादंबऱ्या या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. या दोन्ही कादंबऱ्यांना कृषीक्रमाचा, कृषीजन संस्कृतीचा व्यापक संदर्भ आहे. याचबरोबर भारत काळे यांची 'ऐसे कुणबी भूपाळ' ही कादंबरी मराठवाडी बोलीतील देशी सौंदर्यस्थळे टिपते. महेंद्र कदम यांच्या 'धूळपावलं' आणि 'आगळ' मधून बदलत्या गावाचे बदलते वास्तव येते. तर अशोक कौतिक कोळी यांच्या 'कुंधा' या कादंबरीतून भूमिनिष्ठ पर्यावरणाचे भान येते. कृष्णात खोत यांच्या 'रौंदाळा', 'झडझिंबड' आणि 'धूळमाती' या कादंबऱ्या गावमातीशी निगडीत असून देशीयतेचा प्रचार करणाऱ्या आहेत.

समारोप :

देशीवाद ज्या त्या मातीतून उगवणाऱ्या जीवनकेंद्री, माणूसकेंद्री दृष्टीला प्राधान्य देणारा आहे. भाषा आणि तिच्याशी निगडीत

सर्व घटकांची, जाणिव क्षेत्रांची, संवेदन व्यवहारांची सूक्ष्मातीसूक्ष्म चिकित्सा करणारा हा विचार आहे. प्रबुद्ध पातळीवरून जे जे विकसन आले, ज्ञान—विज्ञान जाणीवेत आले, त्याचा समाजाच्या सर्व स्तरांशी अन्वय साधताना निर्माण केल्या जाणाऱ्या वर्चस्ववादाचा, सामान्य माणसाविषयीच्या आस्थेसंदर्भातून उभा—आडवा छेद घेणारा विचार देशीवादात आहे. छोट्यातल्या छोट्या घटकाच्या अस्तित्वाच्या रक्षणासाठी देशीवादी विचार सरसावताना दिसतो. किडा मुंगीपासून ते पशू—पक्ष्यांपर्यंत प्रत्येकाच्या जगण्याचे अभय देशीवादातच विशेष करून चिंतिले जाते. भौतिक जगाच्या पकडीतून सुटून अकृत्रिम नैसर्गिक निरंतरतेकडे वळवणे हे देशीवाद आपले फलित मानतो. याअर्थी देशीवादाकडे अशी स्वतंत्र अध्यात्मिक तात्विकता आहे, असे म्हणता येईल. यातून आलेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. देशीवाद हा १९६० नंतरच्या काळातला प्रातिनिधिक असा विचार असून मराठी साहित्याच्या विस्तारलेल्या भू—सांस्कृतिक कक्षांचे नेमके सैध्दांतिक आकलन करणारा आहे.
२. देशीवाद हा बहूजनसंस्कृती आणि या संस्कृतीने निर्माण केलेली मुल्यव्यवस्था यांना केंद्रस्थानी मानणारा विचार आहे.
३. देशीवाद माणूस आणि त्याचे पर्यावरण यांच्या स्वाभाविक संबंधाचा आणि अशा संबंधाचे भान राखणाऱ्या सांस्कृतिक

मुल्यव्यवस्थेचा पुरस्कार करताना दिसतो.

४. देशीवादातील संस्कृती विचारात, संस्कृतीचे वेगळेपण आणि तिची स्वायत्तता मान्य करण्याची भूमिका हा सांस्कृतिक सापेक्षतावाद महत्त्वाचा आहे.
५. देशीवाद हा केवळ पाश्चातांच्या वसाहतवादालाच विरोध करतो असे नसून बहूजन संस्कृतीला दाबून आपले सांस्कृतिक आणि जातीय वर्चस्व निर्माण करणाऱ्या एतदेशीय अभिजनांच्या अधिसत्तावादालाही विरोध करतो.

संदर्भसूची

- गवस, राजन — 'तिरकसपणातील सरळता', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, औरंगाबाद.
- जाधव, मनोहर — 'समीक्षेतील नव्या संकल्पना', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.
- नाईक, शोभा — 'देशीवाद : संकल्पना व स्वरूप' (लेख), नवाक्षर दर्शन.
- नेमाडे, भालचंद्र — 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- बाबर, अशोक — 'देशीवाद' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- मोरे, नंदकुमार — '१९९० नंतरची मराठी कादंबरी आणि देशीवाद', (लेख), नवाक्षर दर्शन.

